

XX ƏSRİN 70-80 - Cİ İLLƏR EPİK ŞEİRİNDƏ EL MÜDRİKİ OBRAZI

Xülasə

Folklor səciyyəsi daşıyan simvolik müdrik qoca obrazı özünəməxsus sənətkarlıqla işlənən surətlər silsilələrindəndir. Şair bu səpkidə olan əsərlərində müdrikliyin fəlsəfəsini, həyatı gücünü canlı insanlarla, təbiətlə ünsiyyətin ümumi axarında izləməyə çalışır, doğma elat həyatının təsvirində, adət-ənənələrdə, xeyir-şərdə bu obraz xalqa işıq və nicat yolunu göstərən bir ağsaqqal kimi təsvir olunur.

Bu mərhələnin poetik axtarışlarında xalq həyatını bütün etnoqrafik cizgiləri ilə canlandırmaq, əmək və məişət tərzini, əkin-biçin qayğılarını, təsvir edən nümunələrdə bunu aydın şəkildə görmək mümkündür.

Açar sözlər: *Şifahi xalq ədəbiyyatı, el müdriki, obraz, poeziya, epik şeir, simvol*

The image of the folk sage in the epik verses of 70 years of the 20th century

Summary

The imagination of a symbolic wise old man of a folklore character, is a series of illustrated artworks.

In his works, the poet describes the philosophy of wisdom as an elder person, who strives to observe the vital power of living people, trying to follow the general course of communication with nature, in the description of the native life of group of related people, traditions, in good and evil, this imagination is described as an elder who shows the light and the path of salvation to the people.

At this stage of his poetic quest, he revived with the help of ethnographic touches the way of life of the people, their life and everyday work, concerns about the harvest. All this is clearly seen in the work of the poet.

Keywords: *oral folk art, poetry, the image of a folk sage, symbolism, epic poems*

Xalq həyatının, adət-ənənəsinin, məişət tərzinin və əmək məşğuliyyətinin elə səhnələri və məqamları var ki, onlar milli-mənəvi yaddaşın etnoqrafik cizgilərini bütün tərəfləri ilə şifahi xalq yaradıcılığının çeşidli ədəbi növ və janrlarında öz bədii ifadəsini tapır. Bu baxımdan folklorda özünə yer alan ədəbi-bədii nümunələr yalnız bu istiqamətdə müəyyən bilgi və məlumat verməklə öz vəzifəsini məhdudlaşdırmır, o həm öz zamanında həm də özündən qərinələrlə, əsrlərlə sonra gerçəkləşdirilən ədəbi təcrübəyə də əsaslı və güclü şəkildə təsir göstərir. Bu cəhət daim mövcud olan ədəbi dövriyyə və hərəkətin fasiləsizliyini folklordan adlayan milli-tarixi enerji ilə təmin edir və bu səbəbdən təkamül və inkişaf anlamında mühüm dəyər və əhəmiyyət daşıyır.

Məlum olduğu kimi, xalqın, etnosun həyat və məişətinin dağ, aran, köç-binə, təsərrüfat işinin incəlikləri yalnız ekspedisiyalar nəticəsində əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələri ilə özünün tarixən mövcud olan bir dövrünün mənzərəsi barədə müəyyən təəvvür yaratmır. Belə bir xüsusiyyəti söz sənətinin, məxsusi olaraq ağız ədəbiyyatının bir çox xarakterik nümunələrində də izləmək mümkündür. Burada sadəcə olaraq istedad səviyyəsindən irəli gələn ifadə üsulunun və icra mexanizminin keyfiyyət göstəriciləri fərqli görüntülər yarada bilər.

Bu baxımdan poeziyada elat həyatının, məişət tərzinin etnoqrafik cizgilərlə canlandırılması, hər şeydən əvvəl, milli-mənəvi yaddaşa maraq və münasibətin tamamilə fərqli bir mərhələdə davam və inkişafını əyani şəkildə təsdiqləyir. Belə bir yaradıcılıq axtarışları yaşlı nəslin nümayəndələrindən xalq şairi Osman Sarıvəllinin, əlli-altmışıncı illərdə ədəbiyyata gələn şairlərdən Qasım Qasımzadənin, İslam Səfərlinin, Hüseyn Arifin, Məmməd Arazın, Musa Yaqubun, Məstan Günərin, Hüseyn Kürdoğlunun, Məmməd İsmayılın, Məmməd Aslanın, Dilsuzun silsilə şeirlərində nəzərə çarpan başlıca keyfiyyət göstəricilərindəndir. Osman Sarıvəllinin "Gətir, oğlum, gətir!" silsiləsində ömrün geridə qalan anları, doğma yerlərin, kənd həyatının, onun axar-baxarlı təbii mənzərələrinin, sazlı-sözlü ağır məclislərinin xatırlanması baxımından yadda qalan bədii lövhələrdir.

Şeirdə poetik mühakimə ilk misralarda ümumi səciyyə daşısa da, az sonra bu birbaşa mətləb və ideyanın üzərində cəmləşir, şair öz uşaqlığı, böyüyüb boya-başa çatdığı doğma kənd-elat həyatı ilə oğlunun doğulduğu şəhəri müqayisə edir. Bu müqayisədə kəndə məxsus adət-ənənə ilə şəhər məişət tərzinin özünəməxsusluğu qarşılıqlı şəkildə-bütün təzadları və ziddiyyətli tərəfləri ilə bədii ədəbiyyat müstəvisinə çıxarılır, belə bir yanaşma nəticə etibarilə qətiyyət bir tərəfin digər tərəfdən üstünlüyü və idealizə

olunmasına gətirib çıxarmır, əksinə, üz-üzə-gətirilən mənzərə bədii tablolar xalq ruhunun zəngin ovqatını yarada bilir: mövzuya obyektiv yanaşmanın özü zəmin yaradır:

Mən kənddə doğuldum, sən də şəhərdə,
Sən beşikdə yatdın, mən də yəhərdə.
Yatdım boz otlaqda boz dovşan kimi!...
Gözümüz dünyaya açılan kimi.
Mən çomaq götürdüm, sən kağız, qələm,
Çomaq bir aləmdir, qələm bir aləm (6, 123-124).

Bu misilsiz poetik örnəkdə el müdriki, el ağsaqqalı, elat adamı şairin özüdür. O özünün bütün hərəkət, davranış və düşüncələri ilə elat həyat tərzini təmsil edir.

Şair oğlunu özünün dünyaya göz açdığı doğma yerlərə aparmaqla əslində bu təbii özünəməxsusluğu və koloriti bütün miqyası ilə canlandırmağa çalışır. Kürboyu mənzərələr, tarixi Sınıq körpü, Xram çayının füsunkar gözəlliyi ilə üzbəüz qalan qonağın keçirə biləcəyi düşüncə və təəssüratlar son dərəcə inandırıcı şəkildə təsvir edilir. Şair bir çox məqamlarda lirik epik ricətlərə çıxaraq təbiətdə baş verən hadisələrlə real həyatdakı gerçəklikləri qarşı-qarşıya gətirərək yadda qalan ibrətamiz mülahizə və fikirlər irəli sürür.

Doğma elat həyatına məxsus xüsusiyyətləri canlı xalq danışığı dilinə, folklor koloritinə uyğun bir tərzdə gerçəkləşməsi burada özünü açıq-aydın göstərməkdədir. Bu, hər şeydən əvvəl, silsilədə folklor simvolikasına məxsus özünüifadə üsullarından yetərinə istifadə olunduğunu diqqət yetirməsi ilə bağlıdır.

Şairin bir yaz axşamı çinarın dibinə toplaşan elat insanlarını – dünyagörmüş qocaları, kənd ağsaqqallarını, ağbirçək nənələri, eləcə də gənc oğlan və qızları saz-söz məclisinə dəvət edərək aşığın söylədiyi və onların dinlədikləri nağıllara, dastanlara, orada nəql olunan müdrik əhvalat və mətləblərə bir ibrət dərsi kimi yanaşması yadda qalan səhnələrlə canlandırılır. Əslində aşığın danışdığı nağılda iştirakçı özü şeirin qəhrəmanıdır və başına gələn vahiməli olaylardan onu xilas edən də folklor düşüncəsindəki mifik obrazlar kimi səciyyələndirilən surətlərdir. Bu surətlər içərisində göydən nazil olan mələk, Humay quşu qəhrəmanı əjdahaların, qaplan və pələngin əlindən alan xilaskar kimi xeyirxahlığı, nəcib keyfiyyətləri təmsil edən qüvvələr kimi təsvir edilir ki, bu da folklorda simvolizə olunmuş obrazlarla tamamilə səsleşmənin real əlamətlərini görüntüyə gətirir. Burada tilsimlərin açılmasında, qəhrəmanın nicat yolunun tapılmasında iştirak edən qüvvələrin rəmzi-mifoloji xarakteri də nağıl məzmununu və bütöv strukturunu yetərinə xatırladır.

Nağıl dünyasının özəllikləri, söyləyici aşıq-sənətkarı elat ruhunun dərin bilicisi kimi el-oba içərisində böyük nüfuz sahibinə çevrilməsi, sadə adamların saza mehir və məhəbbəti milli özünəməxsusluğun, xalqı koloritin canlandırılmasında mühüm rol oynayır.

Sazın xalqın dərd-sərinin, istək və arzularının tərcümanı kimi yüksək dəyərləndirilməsi bu mənada təsadüfi xarakter daşımır. Şair sazın simlərində bir xalqın ruhi-mənəvi dünyasına məxsus ən incə mətləblərin hifz olunduğunu, milli azadlıq və istiqlal mücadiləsinin cəng və döyüş səhnələrinin yuva qurduğunu belə dilə gətirir:

Onda “Kərəmi” var, onda “Cəngi” var,
Hər simdə bir əsrin öz ahəngi var.
Titrəyən hər ağ sim, cınlayan hər səs,
Hər şirin zəngülə, hər şirin nəfəs.
Bizə yadigardır əcdadımızdan,
Ellərin qəlbindən qopduğu zaman.
O bəzən yüksəlir, bəzən alçalır,
Hər pərdə bir dövrün dərdini çalır...
Xalqın əzəməti, fikri, xəyalı.
Onun hissi, zövqü, ağılı, kamalı.
Sanma bir qılıncda, bir hünərdədir,
Onlar bu sazlarda, bu sözlərdədir!” (6, 127).

Elat həyat tərzini dərinlən bilən Osman Sarıvəlli qələmə aldığı poetik lövhələrin içərisində yaratdığı simvolik el müdriklərini aşığı, qoca bağbanı, həyatın, çöl-bayırın ağır sınaqlarını görmüş yapıncılı nuranə çobanı, nəvələrinə oxşayıb nağıllar söyləyən başı kəlayıgılı ağbirçək nənəni elə bil birbaşa folklor dünyasından çəkib gətirir. El adətləri, toy mərasimləri ilə bağlı səhnələrdə - cıdır yarışmasında qalib gələn gəncin aldığı nəmər etnoqrafik - milli ənənələri göz önündə canlandıran bu səhnələrin folklorla bağlı məqamları sözügedən silsilə boyu xarakterik cizgi və poetik boyalara köçürülür.

Şair Qasım Qasımzadənin bütövlükdə Azərbaycan anasını təmsil etmək məqsədi ilə yaratdığı konkret obrazla-ana vasitəsilə elat həyatına, məənəviyyətinə məxsus rəmzi-məcəzi detalları və nüansları qabartmağa nail olur. Bu mənada “Anamgildədir” adlı qoşma özünün mənə və məzmun səciyyəsi ilə seçilir. Şeir in ilk bəndləri ömrün geridə qalan anlarını, uşaq lıq çağlarının xatirələrini göz önündə canlandırmaqla bərabər, həm də el-oba, doğma yurd-yuva haqqında səmimi söhbət açır:

Şirinli-acılı ömür keçmişəm,
Yaxşını, yamanı görüb seçmişəm,
Evli-eşikliyəm, var işim-peşəm...
Uşaq lıq həsrəti anamgildədir (5, 247).

Şeirin son bəndləri el-oba həyatının özəllikləri, yaxın və doğmaların hərarətli nəfəsi ilə işinən ev-eşiyin, doğma yurd-yuvanın üstünlüyü yadda qalan detallarla canlandırılır:

Qızına bilmirik oduna qazın
Havası isinmir otağımızın.
İndi duyuram ki, ocağımızın
Közü-hərarəti anamgildədir (5, 248).

Məmməd Arazın poeziyasında “müdrək qoca” obrazı təbiətlə, canlı aləmlə əlaqə və münasibətdə təsvirə gətirilən surətlər sırasında mühüm yerlərdən birini tutur. Şair bəzən özünün çatdırmaq istədiyi bir çox mətləbləri bu simvolik obrazın üzərində cəmləşdirir, onun vasitəsilə bir çox ictimai, həyatı məsələlərə münasibət bildirməyə nail olur:

“Babamın səsi” şeirində ərənlərin gücü, qüdrəti səsin, gülüşün vasitəsilə diqqətə çatdırılır ki, bu da dastan və nağıl qəhrəmanlarını xatırladır. Burada konkret bir babadan söz açılmaz. Şairin diqqət önünə çəkdiyi baba bizim hamımızın əcdadı, kökü-köməkçidir. Onun hətta səs-danışiq tərzi ndə belə nə rə dolu ərənlıyə, igidliyə, bəhədrırlığı görən şair əsrlərin uzaqlığından gələn saflığı, qüdrəti də rəmz kimi mənəalandırmağı bacarır. Şeirdə buna dəqiq işarələrin olması göz qabağındadır:

Babamın gur səsi vardı:
Babam bəzən
Elə bərkdən danışardı –
Az qalırdı taxçadakı
Çıraq sönə.
Yarpaqlar
 tab gətirməzdi
 gülüşünün
 ləpəsinə (1,197-198).

Burada diqqəti çəkən maraqlı bir detal – babamın gur səsi “Koroğlu” dastanındakı dəli Koroğlu nə rəsinin əlamətlərini də xatırladır.

Səsin-harayın, Koroğlu nə rəsinin düşmən bağı rını də lən, bir milli-tarixi keyfiyyət kimi folklor simvolikasından öz başlanğıcını Məmməd Arazın böyük sənətkarlıqla yaratdığı “Babamın səsi” şeirində özünü qabarıq cizgilərlə nümayiş etdirməkdədir.

Xoş gününü
Əldə qılinc
At belində sürən igid –
Gur səslə də,
Harayla da
İlkin hasar oldu yada,
Meşələrin sükutuna
Batan kəndlər,
Dərələrin boğazında
Yatan kəndlər,
Nərələrdən qalxmalıydı:
Bu nə rələr
Basqınlara,
Silahlanmış azğınlara
İgidlərin ən birinci qalxanıydı (1, 197-198).

Düşməni lərzəyə salan bu səs-sədanın təbiətlə üzvü vəhdətdə verilməsi folklor simvolikası ilə bərabər təbiət rəmzlərindən istifadə üsulları barədə də əyani təsəvvür formalaşdırır:

Bəzən elə bir nərə də
Sıldırımlı bir dərədə
Səda verib min olurdu:
Qoca dağlar silkələnib
Düşmən üstə uçulurdu (1,199).

Səsə verilən əzəmi dəyər şeirin sonunda ictimai məna və məzmunla əvəzlənir. Şeir bu günün baş verən olaylarına ciddi və sərt bir münasibəti özündə ehtiva edir. Sərt ismarıclar da, müraciət və hədəf seçilən tərəflər də bu günün reallıqları ilə yaxından səsleşir:

Qoy bu günün düşməni də
At çapmasın harın-harın;
Torpaq altı gizlətməmişik
Gur səsinə babaların! (1,199).

Folklor səciyyəsi daşıyan simvolik müdrik qoca obrazı Məmməd Arazın epik irsində də özünəməxsus sənətkarlıqla işlədilən surətlər silsilələrindəndir. Şair bu səpkidə olan əsərlərində müdrikliyin fəlsəfəsini, həyatı gücünü canlı insanlarla, təbiətlə ünsiyyətin ümumi axarında izləməyə çalışır, doğma elat həyatının təsvirində, adət-ənənələrdə, xeyir-şərdə bu obraz xalqa işıq və nicat yolunu göstərən bir ağsaqqal kimi təsvir olunur.

Bu cəhət şairin 1970-1972-ci illərdə və folklor-etnoqrafiya mədəniyyətimizi unudulmaz lövhələrlə təmsil edən, qələmə aldığı dərin milli dəyərə malik "Atamın kitabı" poemasında özünü daha qabarı büruzə verir.

Şair poemanı atası İnfil İbrahimova həsr edib. Əslində şair öz doğma atasının şəxsində əliqabarı, işi-gücü əkin-biçində olan, dağların, qayaların, çöllərin, biçənəklərin, qarın, yağışın "dilini bilən" bir torpaq adamının simvolik obrazını yaradır. Əlbəttə, bu obraz heç də şairin fərdi-subyektiv düşüncələrini ifadə etmək məqsədi daşımır, əksinə, "ata" burada ümumiləşdirilmiş, xalqın arzu və istəklərinə, adət-ənənəsinə, ağrı-acılarına, qayğı və müşküllərinə yaxından bələd olan müdrik bir insanı, rəmzi el ağsaqqalını göz önündə canlandırır. Şübhəsiz ki, bu səciyyəvi xüsusiyyətlər şairə konkret bir insanın – fərdin şəxsində təbiətlə, ətraf aləmlə təmas və ünsiyyətinin yaddaqalan səhnələrini təsvirə gətirməyə geniş imkanlar açır, onun dözümlü və dəyanətini həyatın sərt sınaq və imtahanlarından keçirir, məğrur və əyilməz qürurunu bütün mənzərəsi ilə görüntüyə gətirir.

XX əsrin yetmiş-səksəninci illərində təbii və xalqı ruhun poeziyaya gətirilməsində bənzərsiz istedad nümayiş etdirən Məstan Günərin bir çox qoşma və gəraylılarında elat həyatının özünəməxsus xüsusiyyətləri ən müxtəlif planlarla canlı lövhələrə köçürülür. Həmin poetik örnəklərdə kəndin təbiəti, dağ, yol, bulaq, meşə mənzərələri, sadə insanların saf və səmimi duyğuları şairənə bir pafosla təsvir olunur:

Səndən ötrü qəribsədim,
A saçları yoxsan, anam
Yaş ötdü, yaşın hökmünə
Öyrəsən, uyuşan anam.

Yeri taxıllı, tənəkli,
Zər naxışlı, gül döşəkli.
Göyü göyərçin bəzəkli,
Çöllərə yaraşan anam.

İgidlər ilə ünləşən,
Şilləsinə papaq düşən.
Gəliniylə mehriləşən
Bir az fağırlaşan anam.

Fikirli yatsa gecələr –
Yuxusunu qatcam əgər.
Gördüyünü səhər-səhər
Sulara danışan anam (4,181).

Saçları yovşan anam, çölü taxıllı-tənəkli göyü göyərçin bəzəkli, çöllərə yaşadan anam, və s. bu sıradan çoxsaylı folklor əlvanlığı nümayiş etdirən bu şeirdə əslində Məstan Günər Öz anasının simasında bu gözəl mənəvi keyfiyyətləri daşıyan bütün anaları-bizim hər birimizin anasını təsvir və tərənnüm edir. Buradakı hər

bir portret cizgisi Azərbaycan anasının ümumilləşdirmiş obrazını, rəmzi-mənəvi keyfiyyətlərini əsl sənətkarlıq səviyyəsində təqdim edir. Şairin şeir boyu bənd-bənd irəliləyən bədii-poetik boyaları nağıl və dastan dünyasındakı el analarının unudulmaz obrazı kimi də yadda qalır. Bu baxımdan Məstan Günərin yaratdığı “ana” obrazı onun öz doğma anası kimi həm də folklor obrazını, bir qədər obrazlı desək, folklor anasını gözümüz önündə canlandırır. Ananın təbiətlə ilahi bir vəhdətdə təsviri Məstan Günərin digər şeirlərində də son dərəcə kövrək, və insanı rıqqətə gətirən duyğular oyandırır. Aşağıdakı poetik parçalardan bunu bir daha görmək mümkündür:

Çay üstündə kənd evimiz ağarır,
Bulud-bulud budaqların içində.
Sağdır anam hərdən elə bilirəm,
Axtarıram otaqların işində.

Yaşadardı o taleyin yalqızı,
Yer də gülü, göy üzündə ulduzu.
Torpaq yaşıl, çiçək qızıl-qırmızı,
Köz sağıydı ocaqların içində (4, 211).

Göründüyü kimi, bu şeirdə də “Anamın şeir payı”nda olduğu kimi konkretlik və poetik ümumilləşdirmə son olaraq rəmzi “folklor anası” obrazını doğura bilmişdir.

Qoşmada kəndə, elat həyat tərzinə, adət-ənənəsinə məxsus ən xarakterik görüntülər canlı və unudulmayan obrazlara çevrilir. Bununla belə ana obrazı yenə də mərkəzdə-diqqət önündə dayanır:

O nəğməkar şən nəğmələr deyərdi,
Əllərini qızlar suya döyərdi.
Mavi dağlar bir-birinə dəyərdi
Durna gözlü bulaqların içində (4, 211).

Elat ruhunu təmsil edən simvolik folklor obrazlarının poeziyaya gətirilməsində də Məstan Günərin “Usuboğlu deyərdi” silsiləsində rast gəldiyimiz rəmzi-şərti el aşığı Usuboğlu obrazını ayrıca vurğulamaq lazım gəlir. Məstanın həmin silsiləsinə göz gəzdirdikdə Usuboğlunu sadəcə ustad bir el aşığı kimi görmürük. O, elin xeyrində, şərinə nizam yaradan, mərdliyin, halallığın el gözündəki meyarlarını qoruyan və onun yeni nəsillərə təlqin edən igidlik, qəhrəmanlıq, ərlik-ərənlik keyfiyyətlərini əks etdirən əfsanə və rəvayətləri, əhvalatları, el məsəllərini tez-tez dilə gətirən, öz söz-söhbətləri ilə eli-mahalı ayıq-sayıq saxlayan bir söz sənətkarı və hikmət bilicisidir:

Orda Yaquboğlu tənha dolanır,
O el nəğməkarı, el aşığıdır.
Sağın göz gəzdirir, sola boylanır,
Qolları sazının sarmaşığıdır

Güllərin açmışdı Usuboğlunun,
Solda ağ yanırdı, sağda qırmızı.
Həyatı al-əlvan gülürdü onun,
Bulaqdan axırdı bağda qırmızı (3, 328).

Usuboğlu obrazı Məstan Günərin poeziyaya gətirdiyi elat həyat tərzini ifadə edən mükəmməl bir simvolik folklor obrazıdır.

Nümunə kimi gətirilən bu faktlar bir daha onu təsdiqləyir ki, keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq poeziyada el adət-ənənəsinin yaşarı xüsusiyyətlərinə fəal münasibət həm də milli koloritin, özünəməxsusluğun bariz bir görüntüsü kimi üzə çıxır, siyasi-ideoloji yasaqlara rəğmən milli ruhun və düşüncənin yaddaşlarda qorunub saxlanılmasına real imkanlar yaradır.

Ədəbiyyat

1. Araz M.İ. Daş harayı. Şeirlər. (Redatoru: Məmməd Aslan). Bakı: Yazıçı, 1992, 256 s.
2. Araz M.İ. Seçilmiş əsərləri. Şeirlər poemalar. (Redatoru: V.Rüstəmzadə). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1986, 480 s.
3. Günər M.R. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c. (Redaktor: Əli Vəkil). Bakı: XXI- Yeni Nəşrlər Evi, 2003, 432 s.